

თეიმურაზ ხუციშვილი
ლევან წიქარიშვილი

**ბასილი ზარზმელისა და აბუსარიძე ტბელის
თხზულებებში მოხსენიებული
რამდენიმე ქაბლის იდენტიფიკაცია**

ყველის მონასტერი, ორლართისა და შუარტყლის ეკლესიები

თბილისი 2022

ბასილი ზარზმელის ქართულ აგიოგრაფიულ თხზულებაში „ცხოვრება ... სერაპიონისი“ (IX-X სს.) და **აბუსერიძე ტბელის** რელიგიურ-ისტორიულ თხზულებაში „ახალნი სასწაულნი წმინდა მთავარმონამისა გიორგისნი“ (XIII ს.) მოხსენიებულია **ყველის მონასტერი**, აგრეთვე, **ორლართის წმინდა გიორგის**, **შუარტყლის იოანე ნათლისმცემლისა** და **წმინდა გიორგის** ეკლესიები, რომლებიც არ იყო იდენტიფიცირებული კონკრეტულ არქიტექტურულ ან არქეოლოგიურ ძეგლებთან.

ავტორთა მიერ **თურქეთში** ჩატარებული საექსპედიციო და სხვა საკვლევო სამუშაოების შედეგად შესაძლებელი გახდა ისტორიული საქართველოს სამცხის ხსენებული მონასტრისა და ეკლესიების ადგილმდებარეობის დაზუსტება. განისაზღვრა გეოგრაფიული კოორდინატები და მიმართება თანამედროვე თურქულ დასახლებებთან, აღინერა ნაგებობათა დღევანდელი მდგომარეობა, მოხდა ფოტოფიქსაცია და მიახლოებითი დათარიღება.

მასალა საინტერესო და სასარგებლო იქნება როგორც რელიგიურ-ისტორიული ლიტერატურისა და ქრისტიანული არქიტექტურის მიმართ პროფესიული ინტერესის მქონე მკვლევრებისთვის, ასევე ამ თემატიკით დაინტერესებული მკითხველისთვის.

რედაქტორები: თეიმურაზ ჯოჯუა,
გიორგი ბაგრატიონი

განუული დახმარებისთვის და სასარგებლო რჩევებისთვის
მადლობას მოვახსენებთ დავით მაისურაძეს.

ყდის დიზაინი გიორგი ბაგრატიონისა

ყდაზე გამოსახულია შუარტყლის წმინდა გიორგის ეკლესიის
კონქის შემორჩენილი ფრაგმენტი

© თ. ხუციშვილი, ლ. ნიქარიშვილი, 2022

კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2022

ISBN 978-9941-9820-3-3

წინათქმა

ისტორიული საქართველოს სამცხის მხარის ნაწილი თურქეთში ფოცხოვისწყლის ზემო წელში მდებარეობს და მიეკუთვნება თანამედროვე თურქეთის არდაჰანის (არტანის) პროვინციის ფოსოფის (ფოცხოვის) რაიონს (Posof/Ardahan). ცნობილია, რომ ლიტერატურაში ისტორიული ქართლის თურქეთის ტერიტორიაზე მდებარე მხარეები ტაო-კლარჯეთად მოიხსენიება. ტაო-კლარჯეთის კულტურის ძეგლების კვლევას დიდი ხნის ისტორია აქვს. ბოლო ათწლეულებში ჩატარებულმა ინტენსიურმა სამუშაოებმა ამ რეგიონის ბევრი უცნობი არტეფაქტი შემოიტანა სამეცნიერო მიმოქცევაში.

შუა საუკუნეების ქართულ თხზულებებში მოხსენიებულია მონასტრები, ეკლესიები და სხვა ნაგებობები, რომელთა ნაწილის ზუსტი ადგილმდებარეობა დადგენილი არ იყო და მხოლოდ რეგიონის ან ხეობის დონეზე იყო ცნობილი. ისტორიული სამცხის მხარესთანაა დაკავშირებული **ბასილი ზარზმელის IX-X საუკუნეების აგიოგრაფიული თხზულება** „ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთ-შემოსილისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისაჲ სერაპიონისი“ და **აბუსერიძე ტბელის XIII საუკუნის რელიგიურ-ისტორიული თხზულება** „ახალნი სასწაულნი წმინდა მთავარმონამისა გიორგისნი“. ამ თხზულებებში მოხსენიებულია რამდენიმე მონასტერი და ეკლესია, რომლებიც არ იყო იდენტიფიცირებული კონკრეტულ არქიტექტურულ ან არქეოლოგიურ ძეგლთან. მათ შორის: **ყველის მონასტერი, ორღართის წმინდა გიორგის, აგრეთვე, შუარტყლის იოანე ნათლისმცემლისა და წმინდა გიორგის ეკლესიები.**

ბასილი ზარზმელისა და აბუსერიძე ტბელის სასულიერო და მნიგნობრული მოღვაწეობა საყურადღებოა იმითაც, რომ მათი თხზულებები მნიშვნელოვან ისტორიულ წყაროებადაა მიჩნეული. ბასილი ზარზმელი და აბუსერიძე ტბელი კანონიზირებულნი არიან ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის მიერ.

ჩვენ მიერ ჩატარებული საექსპედიციო და სხვა საკვლევო სამუშაოების შედეგად შესაძლებელი გახდა ხსენებული მონასტრისა და ეკლესიების ადგილმდებარეობის დაზუსტება. განისაზღვრა გეოგრაფიული კოორდინატები და მიმართება თანამედროვე თურქულ დასახლებებთან, აღწერა ნაგებობათა დღევანდელი მდგომარეობა, მოხდა ფოტოფიქსაცია და მიახლოებითი დათარიღება.

ეს შესაძლებელი გახდა კავკასიის უნივერსიტეტისა და საქართველოს კულტურისა და ტურისტული რესურსების კვლევის ცენტრის მიერ განხორციელებული საექსპედიციო სამუშაოების წარმოებით, რომლებიც ხორციელდებოდა 2003-2022 წლებში მკვლევართა ჯგუფის მიერ. ჯგუფში სხვადასხვა პერიოდში შედიოდნენ: თეიმურაზ ხუციშვილი (ხელმძღვანელი), დავით გაჩეჩილაძე, ანა გელაშვილი, ბებურ გოზალიშვილი, ანა იმედაშვილი, შალვა კოლუაშვილი, დავით მაისურაძე, ლევან ნიქარიშვილი და ნანა ხუსკივაძე.

მასალა საინტერესო და სასარგებლო იქნება როგორც რელიგიურ-ისტორიული ლიტერატურისა და ქრისტიანული არქიტექტურის მიმართ პროფესიული ინტერესის მქონე მკვლევრებისთვის, ასევე ამ თემატიკით დაინტერესებული მკითხველისთვის. ბასილი ზარზმელისა და აბუსერიძე ტბელის ხსენებული თხზულებების განხილვისა და სწავლებისას სასურველია გათვალისწინებული იყოს, რომ ცნობილი გახდა ყველის მონასტრის, აგრეთვე, ორღართისა და შუარტყლის ეკლესიების ზუსტი ადგილმდებარეობა და ნაგებობათა თანამედროვე მდგომარეობა.

Teimuraz Khutsishvili
Levan Tsikarishvili

**IDENTIFICATION OF A FEW MONUMENTS MENTIONED IN THE
WRITINGS OF BASILI ZARZMELI AND ABUSERIDZE TBELI**
Kveli Monastery, Orgharti, and Shuartkli churches

Christian culture is known to have always held a very important place in Western civilization, therefore Christian literature or architectural-archaeological monuments will always be the foundation of research and study.

Tao-Klarjeta is a part of historical southern Georgia (Meskheti) located in the territory of modern Turkey, in the basin of the Chorokhi River and the upper reaches of the Mtkvari Basin. Among them is Samtskhe, part of which is located in the Posof/Ardahan district of Ardahan (Artan) province of modern-day Turkey. Here we have identified and recorded the remains of Christian monuments, which appear in the Georgian religious-historical literature of the Middle Ages, however, their location was unknown, that is until now.

Several written works in Georgian and Russian languages were devoted to Basil Zarzmeli's 9th-10th century hagiographic work "Life ... of Serapion". There are a few Western publications as well (Peeters, P. (1917) In *Analecta Bollandiana*); (Rayfield, D. (2000)).

The religious-historical work of hymnographer, prose writer, and astronomer Abuserisdze Tbeli dated 1233 "Miracles of the Holy Archmartyr Giorgi ..." contains information about the history and life of the 13th century Southern Georgia and is of special interest. As far as we know, there is no information about these works in Western literature.

Several monasteries and churches are mentioned in the above writings, which were not identified with a specific architectural or archaeological monument. Among them are Kveli Monastery, St. George's Cathedral of Orgharti, Churches of John the Baptist, and St. George of Shuartkali.

Basili Zarzmeli and Abuserisdze Tbeli are canonized by the Georgian Orthodox Church.

Our expeditionary and other research works made it possible to specify the location of the mentioned monastery and churches. The geographical coordinates and relationship to modern Turkish settlements were determined, the current condition of the buildings was described, and photo fixation and approximate dating were also done.

This was made possible by the expeditionary works carried out by Caucasus University and the Research Center of Culture and Tourism Resources of Georgia, which were carried out by a group of researchers between 2003-2022. The group included: Teimuraz Khutsishvili (leader), Davit Gachechiladze, Ana Gelashvili, Bebur Gozalishvili, Ana Imedashvili, Shalva Koghuashvili, Davit Maisuradze, Levan Tsikarishvili, and Nana Khuskivadze.

The material will be of great value and especially useful to both people who are interested in Christian and Georgian culture and for specialists who have a professional interest in religious-historical literature and Christian architecture.

ყველის მონასტრის იდენტიფიკაცია

ყველის ციხე X საუკუნიდან ყველის საერისთავოს ცენტრი იყო, რომელსაც რეგიონის მმართველ ჯაყელ-ბოცოსძეთა საგვარეულოს წარმომადგენლები განაგებდნენ. ყველი არაერთგზისაა მოხსენიებული შუა საუკუნეების ლიტერატურაში, მათ შორის ქართლის ცხოვრებაში (ქართლის ცხოვრება. (1955); ქართლის ცხოვრება. (1959): 260); ქართლის ცხოვრება. (1973): 665); ქართულ ჰაგიოგრაფიაში (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. (1963): 172-183).

ყველის ციხე Κουέλ-ის და ტიროკასტრონის სახით მოხსენიებულია ბიზანტიის კეისრის, კონსტანტინე პორფინოგენეტის (X ს.) კომპილაციურ თხზულებაში De Administrando Imperio (Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. (1967)); (გეორგიკა. (1952): 276, 291). ტიროკასტრონი ს. ყაუხჩიშვილის მიხედვით წარმოადგენს ქართული „ყველის ციხის“ ბერძნულ თარგმანს (გეორგიკა. (1952): 276).

არაბი მხედართმთავრის აბულ-კასიმის სამხრეთ კავკასიაში შემოსევისას (914 წ.) ყველის ციხეში მრავალი ქრისტიანი დაიღუპა. ამ მოვლენებთანაა დაკავშირებული სტეფანე მტბევარის X საუკუნის აგიოგრაფიული თხზულება „წამება წმიდისა მონამისა გობრონისი, რომელი განიყვანეს ყველის ციხით“. (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. (1963): 172-183).

XVI საუკუნის თურქულ წერილობით წყაროში ტოპონიმი დაფიქსირებულია „სოფ. ყველი“-ს და „სოფ. ყველის მონასტერი“-ს სახით (გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. (1958): 440, 441).

ისტორიული სამცხის სოფელ ყველის თანამედროვე თურქული სახელწოდებაა ქოლქოი (Kolköy/ Posof/Ardahan).

სოფელ ყველის სიახლოვეს შემორჩენილია ისტორიიდან ცნობილი ყველის ციხის ფრაგმენტები. კოორდინატები: (41°26'29.67"N; 42°37'51.38"E). სიმაღლე ზ.დ. 1780 მ.

საინტერესო მასალას შეიცავს მეთე საუკუნეში ყველის ციხეში წანამები გობრონის საფლავის შესახებ ი. გვარამაძის საარქივო ჩანაწერები, რომელთა მიხედვითაც 1877 წელს გზის

მშენებლობისა კურცხანისა და ოცხის წყლის შესართავთან აღმოჩენილა წმ. მიქაელ-გობრონის ქვის საფლავი. ... „ნაწილნი წმიდის ქვის კუბოთგან ამოიღეს და ძველი ეკლესიის გალავანში დამარხეს. ... საფლავის ქვა წარწერილი და ნათლოვანი სარქველით თბილისის მუზეუმის კარ წინ ჰყრიან ...“

(გვარამაძე, ივ. [ვინმე მეხსი]. (1909) კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ივ., გვარამაძის ხელნაწერი არქივი: H 2786: 31).

აქვე აღვნიშნავთ, რომ ზემოხსენებული საფლავის გობრონისადმი კუთვნილების საკითხი დამატებით კვლევას მოითხოვს.

ყველის მონასტრის შესახებ ცნობები გვხვდება ბასილი ზარზმელის IX-X საუკუნეების აგიოგრაფიულ თხზულებაში „ცხოვრებაჲ და მოქალაქობაჲ ღმერთ-შემოსილისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისაჲ სერაპიონისი“. ამ თხზულების მიხედვით სერაპიონის ძმამ იოანემ ყველის ხეობაში („ხევსა ყველისასა“)

ააშენა იოანეწმინდის (იოანე ნათლისმცემლის სახელობის) მონასტერი. „... და ვითარცა გარდავლეს მთა იგი არსიან ნოდებული და მივიდეს ჴევსა ყველისასა ... უბრძანა წმინდამან სერაპიონ ძმასა თჳსსა [იოანეს], რაჲთა ... აღაშენოს მონასტერი ... და აღაშენა მონასტერი იგი ... და უწოდა სახელი სეხნიაჲ თჳსი, რამეთუ იოვანე-წმინდა ეწოდების ადგილსა მას.“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. (1963): 338, 339); (Peeters, P. (1917); (Reyfield, D. (2000): 50-56); (Памятники древнегрузинской агиографической литературы. (1956)).

ამრიგად, მოიპოვება ცნობები უშუალოდ ყველის მონასტრის შესახებ და ფიქსირდება ტოპონიმი „ყველის მონასტერი“, მაგრამ მონასტრის ზუსტი ადგილმდებარეობა ამ დრომდე უცნობი იყო.

თბილისში საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცულია ყველის ციხის ქვის სტელა-ჯვრის წარწერა, სადაც მოხსენიებულია იოანე ერისთავი. წარწერას რამდენიმე პუბლიკაცია მიეძღვნა: (ლაპიდარული წარწერები I: აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.)). (1980): 134-136); (Такайшвили, Е. (1907): 6). ქართული წარწერების კორპუსის მიხედვით: „ყველის ციხე. სტელა-ჯვარი. IX ს. მოსახსენებელი იოვანე ერისთავისა. რუხი ფერის ქვის რვანახნაგოვანი სვეტი, ზომით: სიმაღლე – 170, დიამეტრი ზედა – 36, ქვედა – 45. სვეტი ზემოთკენ ვიწროვდება. ... სტელა წამოღებულია ყველის ციხიდან ... თბილისში საეკლესიო მუზეუმს ჩააბარა 1899 წ. ... მიხეილ ხერხეულიძემ. დათარიღება არაუგვიანეს X საუკუნისა.

წარწერა ასეა წაკითხული: „[ს(ა)ყ]დ/არი [ი]ო(ვ)ანე/ერ(ის)/თ(ავის)ა/ ს(ახელით)ა ღმ(რთისა)დ/ თა/ ი(ოვანე) ე(რის)თ(ავისა)/ჲ ესე/ ჯ(უარ)ი ჩ(უენ)/ ყვავ(ა)/ს ძე/თა/ავ[ჰ]/მ(ა)რთ/ეთ!“

**(ლაპიდარული წარწერები I: აღმოსავლეთ და
სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). (1980): 134-136).**

ე. თაყაიშვილის მიხედვით წარწერა XI საუკუნისაა. „იოანე ერისთავი აღბათ იოანე ჯაყელია, რომელიც გიორგი II-ს (1072-1089) დროს ცხოვრობდა“. (Тақайшвили, Е. (1907): 6).

დ. კლდიაშვილის მიხედვით ყველის წარწერაში მოხსენიებული იოვანე ერისთავი ალის წარწერაში მოხსენიებული ერისთავთ-ერისთავი იოანეს ბოცოს ძე „მატიანე ქართლისა“-ში 1046 წელის მოვლენებთან დაკავშირებული ივანეა. (კლდიაშვილი, დ. (1979): 86-88).

ბ. კუპატაძე ვარაუდობს, რომ „... ამ მონასტრის [ყველის მონასტრის] სანახებიდან უნდა იყოს ... თბილისში ... გადატანილი სტელა-ფვარი ასომთავრული წარწერით.“ (კუპატაძე, ბ. (2020): 239).

2012 წლის მონაცემებით სოფელ ქოლქოის (Kolköy) სიახლოვეს ფიქსირდება ადგილი, სადაც, სავარაუდოდ, ისტორიული წყაროებიდან ცნობილი ყველის მონასტერი მდებარეობდა (41°27'17.02"N; 42°37'49.25"E). ზ. დ. 2040 მ.

ამ ადგილს ადგილობრივი მოსახლეობა მონასტერს უწოდებს (ზოგი ვერსიით – „კოლ მონასტერი“, ანუ „ყველის მონასტერი“). ადგილობრივ მცხოვრებთა თქმით, 1980-იან

წლებამდე, აქ შემორჩენილი ყოფილა ეკლესიის კედლები, რომლებიც ფერდობზე ტერასების გაკეთებისას დაანგრეს. ამ ადგილზე ამჟამად საძირკვლების კვალია, თუმცა ზედაპირული დათვალიერებით შეუძლებელია ფორმების და ნაგებობების გეგმათა აღდგენა.

ხედი ყველის მონასტრიდან
ყველის ციხეზე.

(ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2012-2013 წლების საკვლევო ექსპედიციების ანგარიშები. (2019): 26); (ხუციშვილი, თ., ნიქარიშვილი, ლ. და კოლუაშვილი შ. (2012-2013): 512, 513).

ამ მოსაზრებას ამყარებს 2019 წელს მიკვლეული ახალი არტეფაქტი. ლაპიდარული წარწერა აბუსერის მოხსენიებით, სოფელ ყველის ზემო უბანში, აღმოსავლეთით, ძველი ქვის სახლის კედელში დავაფიქსირეთ. მონითალო ფერის ქვას ასომთავრული წარწერით (ქვის ზომებია: სიმაღლე – 1 მ, სიგანე – 0.5 მ; ქვის სრული ზომის გაგება შეუძლებელია მინაში დარჩენილი ნაწილის გამო), ადგილმდებარეობის კოორდინატებია (41°26'41.68"N; 42°36'46.88"E).

ეს ქვა, სავარაუდოდ, ეკლესიის არქიტრავის ქვაა. მინის მოშორების შემდეგ მისი დიდი ნაწილი გამოჩნდა. სახლის მესაკუთრის თქმით, ქვა მოტანილია სოფელ ყველთან მდებარე ეკლესიიდან, რომელიც ამჟამად განადგურებულია.

ქვას კიდეებში ამოკვეთილი ჩარჩო შემოუყვება. ცენტრში ორი თალი და მესამის სანყისი ჩანს, მისი ნაწილი მიწითაა დაფარული. ორივე თაღედში ბოლოსკენ მკლავებგაფართოებული ჯვრებია, რომლებსაც ქვედა მკლავი წაგრძელებული აქვთ. თაღედს ქვემოთ ერთ სტრიქონად გასდევს ასომთავრული წარწერა. ქვის მარჯვნივ, თაღედის დასასრულს, ასომთავრული წარწერაა ორ სტრიქონად. სავარაუდოდ, წარწერის დასაწყისი მიწაშია მოქცეული. პირველადი მონაცემით განიჩნევა 13-მდე გრაფემა. ქვასთან ახლოს ტაძრის სვეტის ნაწილი გდია, რომელიც სავარაუდოდ იმავე ეკლესიას უნდა ეკუთვნოდეს, რომელსაც წარწერიანი ქვა.

წარწერის პალეოგრაფიული ანალიზი შესრულებულია პროფესორ თეიმურაზ ჯოჯუას მიერ. წარწერა დათარიღებულია XI საუკუნის I ნახევრით.

- [...|-----]მბერი აბსერს თნ[...]
- ც~ვ(?) ჯ(?)[...]

პირველი სავარაუდო წაკითხვა:

„...|-----|მბ(ა)ვრი, აბ(ა)სერ(ი)ს თ(ა)ნ[ამეცხედრე], [დაი]/ც(ე)ვ (?), ჯ[უარო](?)“.

მეორე სავარაუდო წაკითხვა:

„...|-----|მბ(ა)ვრი, აბ(ა)სერ(ი)ს თ(ა)ნ[ა], [დაი]/ც(ე)ვ (?), ჯ[უარო](?)“.

ქვა მიწის ფენის მოშორებამდე

ქვა განმედიის შემდეგ

(ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2019 წლის საკვლევო ექსპედიციების ანგარიშები. (2021): 101- 103).

ამრიგად, ბასილი ზარზმელის IX-X საუკუნეების აგიოგრაფიულ თხზულებაში „ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთ-შემოსილისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისაჲ სერაპიონისი“ მოხსენიებული ყველის მონასტერი მდებარეობდა ისტორიული სამცხის სოფელ ყველის მახლობლად. ამჟამად ამ სოფელს ქოლქოი ეწოდება და მიკუთვნებულია თურქეთის არდაჰანის (არტანის) პროვინციის ფოსოფის (ფოცხოვის) რაიონს (Kolköy/Posof/Ardahan).

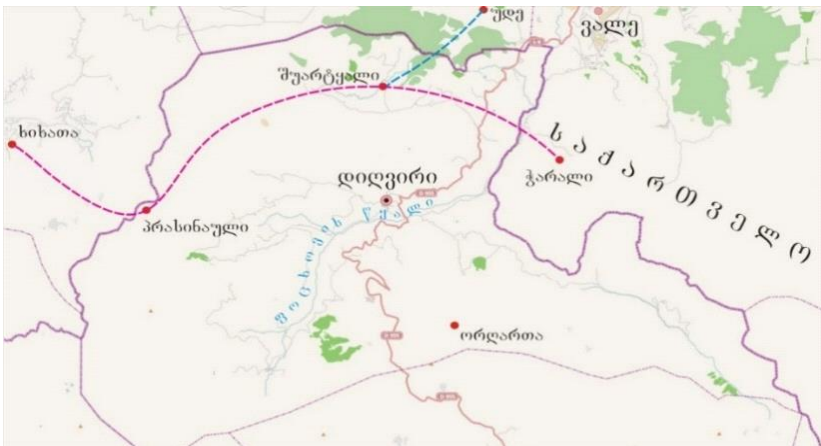
ნამონასტრალის კოორდინატებია (41°27'17.02"N; 42°37'49.25"E). ზღვის დონიდან 2040 მეტრზე მდებარეობდა. მონასტრის ნაგებობები ფერდობზე ტერასების გაკეთებისას დაანგრიეს. ამ ადგილზე ამჟამად ნაგებობების საძირკვლების კვალია ფიქსირდება.

ორღართის წმინდა გიორგის ტაძრის ილანტიფიკაცია

ორღართის წმინდა გიორგის ტაძარი მოხსენიებულია აბუსერიძე ტბელის რელიგიურ-ისტორიულ თხზულებაში „ახალნი სასწაულნი წმინდა მთავარმონამისა გიორგისნი“ (XIII ს.):

„და ერთი ტაძარი სხუაჲ აღაშენა [ბოლოკ-ბასილმა] სახელსავე ზედა წმიდისა მთავარმონამისა გიორგისსა, გამოცხადებითავე მისითა და შენდობითა კაცთა თანაშენეწითა ... და მოკლებასა ჴორცისასა ირემიცა წარმოუდგინა წმიდამან ბოლოკ-ბასილის და მის თანავე მუშაკთა და მუნ ქმნილთა საკვრველბათა მის ტაძრისა აღშენებისათა თანაწარვჴვე, რომელი არს მთასა ორღართასა.“ (აბუსერიძე ტბელი [„სასწაულნი წმიდისა მთავარმონამისა გიორგისნი ...“]. (1941): 60, 61); (ქართული მწერლობა. (1988): 420).

ამავე თხზულების ტექსტში მოყვანილია რამდენიმე მიკროტოპონიმი: ჯალე, ხიხა, პრასინაული და ჭარალი, რომლებიც გარკვეულ მინიშნებებს შეიცავს ორღართის ადგილმდებარეობის შესახებ.

აბუსერიძე ტბელის თხზულებაში მოხსენიებული ტოპონიმები და სამოგზაურო არეალი.

ორლართის ტაძრის ლოკაცია შესაძლებელი იყო მხოლოდ რეგიონის დონეზე. წყაროებისა და ჩვენ მიერ ჩატარებული საკვლევო სამუშაოების შეჯერებით შესაძლებელი გახდა ორლართის წმინდა გიორგის ტაძრის ზუსტი ადგილმდებარეობის განსაზღვრა.

ისტორიული სამცხის სოფელ ალის სამხრეთით, დაახლოებით 6 კილომეტრზე, მივაკვლიეთ ნანგრევებს, რომლებიც ჩვენი ვარაუდით ორლართის ტაძრის ნაშთებია. სოფელს დღეს ალქოი ჰქვია და მდებარეობს თანამედროვე თურქეთის არდაჰანის (არტანის) პროვინციის ფოსოფის (ფოცხოვის) რაიონში (Alköy/Posof/Ardahan).

ი. გვარამაძე ამ ადგილს „ორლართას მთას“ უწოდებს, თუმცა მასზე მდებარე ნაგებობებზე არაფერს ამბობს. (ვინმე მესხი [გვარამაძე, ივ.]. (1882) N 169). მთა, რუსულენოვან ლიტერატურაში „უგლარის“ სახელწოდებითაცაა ცნობილი (Подробная карта Кавказского края (1869-1914)). ამ ადგილს სოფელ ალის ადგილობრივი მოსახლეობა „კიზკილისა“-ს უწოდებს, რაც ქალთა ეკლესიას ნიშნავს. მთა კიზკილისა მოხსენიებულია პ. უვაროვას მასალებშიც (Уварова, П. (1894): 96).

2012 წლის მონაცემებით ორლართას მთის თხემზე, ვრცელ არეალზე მიმოზნეული დულაბისა და გათლილი ქვების ფრაგმენტები. განიჩევა აღმოსავლეთისაკენ ორიენტირებული კონქის ფორმის დულაბიანი კონსტრუქცია (კონქის მიწისზედა სიმაღლეა 1.1 მ, სიგანე – 2.2 მ). კოორდინატები (41°26'48.89"N; 42°46'48.78"E), სიმაღლე ზ.დ. 2467 მ.

გეოგრაფიული არეალის, ტოპონიმისა და სხვა წყაროების შეჯერებით შესაძლებელი დახდა აქ მდებარე ნანგრევების აზუსტებულ ტბელის თხზულებაში აღწერილი ბოლოკ ბასილის მიერ აგებული ორლართას ტაძართან გაიგივება.

(ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2012-2013 წლების საკვლევო ექსპედიციების ანგარიშები. (2019): 17).

ორლართის ტაძრის ჩვენეულ იდენტიფიკაციას ამყარებს მიკვლეული ორნამენტების სავარაუდო დათარიღებაც, რომელიც ეკუთვნის ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორ დიმიტრი თუმანიშვილს.

ამრიგად, აბუსერიძე ტბელის XIII საუკუნის თხზულებაში „ახალნი სასნაულნი წმინდა მთავარმოწამისა გიორგისნი“ მოხსენიებული ორლართას წმინდა გიორგის ტაძარი მდებარეობდა ისტორიული სამცხის სოფელ ალის სამხრეთით, დაახლოებით 6 კილომეტრზე. სოფელ ალს დღეს ალქოი ჰქვია და მიეკუთვნება თანამედროვე თურქეთის არდაჰანის (არტანის) პროვინციის ფოსოფის (ფოცხოვის) რაიონს (Alköy/Posof/Ardahan).

შუარტყლის იოანე ნათლისმცემლისა და წმინდა გიორგის ეკლესიების იდენტიფიკაცია

შუარტყალში აშენებულ ეკლესიებზე და მათთან დაკავშირებულ მოვლენებზე მოგვითხრობენ ბასილი ზარზმელის IX-X საუკუნეების თხზულება „ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთ-შემოსილისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისაჲ სერაპიონისი“ და აბუსერიძე ტბელის 1233 წლით დათარიღებული რელიგიურ-ისტორიული თხზულება „სასწაულნი წმინდა მთავარმონამისა გიორგისნი და ანდერძი ... მთქუმელისაჲ.“

ბასილი ზარზმელის „ცხოვრებაჲ ... სერაპიონისი“-ს ტექსტიდან ირკვევა, რომ შუარტყალთანაა დაკავშირებული გიორგი ეპისკოპოსი, რომელიც ოპიზას აღზრდილა და შემდგომში მანყვერელი ეპისკოპოსი გამხდარა: „... ვიტყვთ უკუე გიორგის ეპისკოპოსსა-მანყუერელსა, რომელი-იგი აღმოსცენდა ჴევისაგან შუარტყლისა მშობელთაგან წარჩინებულთა და ღმრთის მოშიშთა, ხოლო აღიზარდა იგი განთქმულსა მას უდაბნოსა ოპიზას. ... ხოლო წელსა მეოთხესა ამათ საქმეთასა განაბრწყინვა ღმერთმან დიდი იგი მღვდელთ-მოძღუარი გიორგი შუარტყლელი, რომელმან დაიპყრა საყდარი აწყურისა[ჲ].“

ასევე ვგებულობთ, რომ მიქაელ ზარზმელს წინამძღვრის თანაშემწედ „ხელოვნებით განთქმული“ აჭარელი კალატოზი ბოლოკ-ბასილი ჰყოლია „... თანა-შემწედ აქუნდა კალატოზ სახელით შუარტყლელი. და ესე ორნივე იყვნეს მოძღუარ და მასწავლელ სიმრავლესა მუშაკთასა.“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. (1963): 335, 340, 344); (ვაჩნაძე, ნ. (1975): 171-177).

ჰიმნოგრაფის, პროზაიკოსისა და ასტრონომის აბუსერიძე ტბელის 1233 წლის თხზულება „სასწაულნი წმინდა მთავარმონამისა გიორგისნი ...“ შეიცავს ცნობებს XIII საუკუნის სამხრეთ საქართველოს ისტორიისა და ყოფა-ცხოვრების შესახებ. ტექსტის მიხედვით სოფელ შუარტყალში, ორი ეკლესიაა. ერთი წმინდა გიორგის სახელობისა, რომელსაც აგებს ბოლოკ ბასილი და მეორე იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიაა, რომელსაც ბასილი თხზულების ერთი ეპიზოდის მიხედვით გზად გაივლის. ჩანს, ეს ორი ეკლესია მდინარის

საპირისპირო მხარეს მდებარეობდა და მათ შორის მანძილი დაახლოებით 600 მეტრი [„ოთხი უტევანი“] იყო (აბუსერისძე ტბელი [„სასწაულნი წმიდისა მთავარმონამისა გიორგისნი ...“]. (1941)); (ქართული მწერლობა (1988): 419).

ამავე თხზულების ტექსტში მოყვანილია რამდენიმე მიკრო-ტოპონიმი: ჯალე, ხიხა, პრასინაული და ჭარალი. შაექს-პედიციო საკვლევი სამუშაოების მიმდინარეობისას შესაძლებელი გახდა ამ ტოპონიმების დაზუსტება, რამაც შუარტყლის ადგილმდებარეობის განსაზღვრის საშუალება მოგვცა. (იხ. ზემოთ მოყვანილი სქემა).

„ ... და იყო ესრეთ, რამეთუ ესე ბასილი იყო ქვითხურო. და გამოეცხადა დიდი იგი ახოვანი და ჰრქუა: „ნუ გაქუნს მოცალეზა მოსარენლისათჳს სიგლახაკისა შენისა და აღმიშენე ტაძარი ჴელთა მიერ ოდენ შენთა.

... და მო-რაჲ-ინია ბასილი სახიდ თჳსსა, იწყო მუშაკობად საკვრველისა ამის ტაძრისა...

... ხოლო კაზმასა შინა ქვისასა, ადგილსა და უბანოსა, რომელსა ეწოდების ჯალე, გამოუჩნდა საოცარი სახითა საზარელისა გველისაითა, რომელსა ესხნეს თვალნი დიდისა დარაკისა ოდენნი. და ფრიად შეძრწუნებულსა ნეტარსა ბასილის გამოუჩნდა წმიდაი იგი ახოვანი, მთავარი მონამეთაი, და უღალადა ხმაყოფით ნუგეშინისცემაი და ჰრქვა: – ნუ შეძრწუნებულ ხარ ჰოი ბასილი! საოცარი ესე ხიხათა ზურგით მომავალ არს, მუნითცა ჩემ მიერვე ოტებული მთასა, რომელსა ჰრქვიან პრასინაული, და მგზავრი არს ექსორიობით. და იტყოდა: – ვხედავო წარსრულსა აღმოსავალით კერძო. და გარდაეფარა თვალთაგან ჩემთა, რაჟამს გარდავლო მთაი იგი ჭარალისაი ...

მთასა მას, რომელსა ზედა არს ჯუარი სახელსა ზედა წმიდისა ზაქარიახსა, და ამას მთასა სახელიცა იგივე ზაქარწმიდაჲ ეწოდების, მუნ შეჰკაზმა ქვაჲ დიდი და ... დადვა მარხილსა მარტომან ... მეყსეულად მოეჴსნნეს მარჯილნი უღლეულთა ... და მსწრაფლ შთამოვლო საზარელი იგი და მყიფარი ჩამოღმართი [ქვამ]. და არცა სიმრავლესა ქვათასა ეკვეთა და არცა წინა-კერძო დახუდომილსა ხევნარსა მის ქუეშე მყოფსა მადნარისსა, რომელსა დასასრულსა, სივაკესა

შინა, წარვლო კარი ეკლესიისაჲ, რომელ არს სახელსა ზედა წმიდისა წინამორბედისა და ნათლისმცემლისა. და მას ქუეშეთცა განვლო წყალი და ყოვლადვე უვნებელმან ქვითურთ შევლო შეღმართიცა დიდი. ხოლო ნეტარი ბასილი წარვიდა უმეტეს ოთხისა უტევანისა და მიანია ქვაჲ ... და დადვა ბალაჰვარად კარსა დასავალისასა ...

და ესრეთ მარტომან სრულ ქმნა მით კარაულითა და უღლეულითა ტაძარი ესე საკრველი.

... ესრეთ განასრულა ტაძარი ესე საკრველი წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა გიორგისი მარტოებით.“ (აბუსერისძე ტბელი [„სასწაულნი წმიდისა მთავარმოწამისა გიორგისნი ...“]. (1941): 56-62).

აბუსერისძე ტბელის ტექსტებში მოყვანილი ეპიზოდის შეჯეგრებით ტოპონიმისკასთან შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მოქმედება ფოცხოვის ხეობასა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე ვითარდება

შუარტყლის მდებარეობა აქამდე მხოლოდ რაიონის დონეზე, ფოცხოვისწყლის ზედა წელის მიდამოებში ივარაუდებოდა. შუარტყალს მიმსგავსებული ტოპონიმი დაფიქსირებულია XVI საუკუნის თურქულ წერილობით წყაროში გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში „შუარწყალის“ სახით (გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. (1958): 439). ტოპონიმი „შუარჩხალის“ და „შუვარცკალის“ სახით დაფიქსირებულია საქართველოს ცენტრალურ ისტორიულ არქივში (სცია): ფ. 78, ს. 6 და ფ. 77, ს. 6. კონსტანტინე ოდიშარიას 1917 წლის საგაზეთო სტატიის მიხედვით „ლამიანიდან ს. შუა-წყალია ...“ (კ. მარტიველი [ოდიშარია, კონსტანტინე]. (1917), № 220, გვ. 4). კ. სადოვსკის 1884 წლის ექსპედიციის მასალებში მოხსენიებულია სოფელი „შუაცკალი“. (Садовский, К. (1886): 37). 2017 წელს გამოცემულ ტაო-კლარჯეთის ისტორიისა და კულტურის ძეგლების კატალოგში ნაგებობა მოხსენიებულია როგორც სოფელ შუანწყალის ეკლესია. (ტაო-კლარჯეთი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლები; კატალოგი. (2017): 232).

ამჟამად ეს ტერიტორია თურქეთში მდებარე თანამედროვე სოფელი გონულაჩანია (Gönülaçan/Posof /Ardahan).

2012 წლის მონაცემებით თანამედროვე სოფელ გონულაჩანის (Gönülaçan) დასავლეთით 1.7 კილომეტრზე, ტყეში, თხილნარში, მდინარე ღრმანისწყლის მარცხენა სანაპიროზე, მდინარიდან დაახლოებით 200 მეტრ მანძილზე მივაკვლიეთ ეკლესიის ფრაგმენტებს (41°33'54.60"N; 42°42'19.67"E). ზ.დ. 1767 მ.

შუარტყალის ნაგებობა ძლიერაა დაზიანებული. შედარებით უკეთაა შენარჩუნებული ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე, რომლის კედლების სიმაღლე 5 მეტრამდეა. შემორჩენილია ჩრდილოეთის ნიში, რომელსაც აღმოსავლეთით სარკმელი ჰქონია. დარჩენილია სარკმლის ზედა წირთხლი და ნიშის კამარის მოპირკეთება. ტაძრის მიდამოებში მრავლადაა დულაბიანი კედლებისა და ქვების ფრაგმენტები.

აბუსერიძე ტბელის თხზულების ეპიზოდებისა და ტოპონიმიკის შეჯერებით ღრმანისწყლის ხეობაში მდებარე ეკლესიის ნაგებობის ნაშთებთან, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს ნაგებობა თხზულებაში მოხსენიებული **ნათლისმცემლის ეკლესიაა**.

(ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2012-2013 წლების საკვლევო ექსპედიციების ანგარიშები. (2019): 27, 28).

ამავე სოფელში იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის სიახლოვეს, მდინარის მეორე მხარეს შემორჩენილია დულაბის ფრაგმენტები (41°33'45.39"N; 42°42'18.56"E). აბუსერიძე ტბელის თხზულების მიხედვით, სოფელ შუარტყალში **წმინდა გიორგის ეკლესია** ნათლისმცემლის სახელობის ეკლესიასთან ახლოს, მდინარის პირას მდებარეობს. ბასილი წმ. გიორგის ეკლესიას აგებს „ადგილსა ზედა მწყურნებსა (წყლიანი) და მიწასა ზედა ლბილსა“, ასეთი ადგილი ჩვენ მიერ დაფიქსირებული ეკლესიიდან დაახლოებით „ოთხ უტევანში“ და მდინარის მოპირდაპირე მხარეს მდებარეობს. ამ ადგილში არის ძველი ნამოსახლარებიც, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა შუარტყალის ძველ სოფელს უწოდებს. ეკლესიის მდებარეობა შეესაბამება თხზულებაში აღწერილ რელიეფს: „შთამოვლო საზარელი იგი და მყიფარი ჩამოღმართი. და არცა სიმრავლესა ქვათასა ეკვეთა და არცა წინა კერძო დახვდომილსა ხევენარსა მას ქვეშე მყოფსა მალნარისსა, რომელსა დასასრულსა, სივაკესა შინა, წარვლო კარი ეკლესიისაი“. (აბუსერიძე ტბელი [„სასწაულნი წმიდისა მთავარმონამისა გიორგისნი ...“]. (1941)); (ქართული მწერლობა (1988): 419).

ამდენად, სავარაუდოა, რომ აქ მდებარეობდა წმინდა გიორგის ეკლესია. ამის თქმის საფუძველს თხზულებაში აღწერილი რელიეფი და შემორჩენილი ტოპონიმიკა იძლევა.

სოფელი შუარტყალი

ქვის საბადო და ეკლესიის მდებარეობა

ეკლესიის შემორჩენილი ფრაგმენტები

ჩრდილოეთის ნიში

კამარის მოპირკეთება

(ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2019 წლის საკვლევე ექსპედიციების ანგარიშები. (2021): 105).

შუარტყალთანაა დაკავშირებული რამდენიმე საყურადღებო არტეფაქტი. სოფლის ცენტრში, ჯამეს დასავლეთ ფასადის ზედა ნაწილში, ჩატანებულია ორი ქვა ასომთავრული წარწერით (41°34'01.13"N; 42°43'38.65"E). როგორც ჩანს ქვა გატეხილია ორ ნაწილად და კედელშიც სხვადასხვა ადგილას არის ჩატანებული. პირველადი მონაცემით განირჩევა 8 გრაფემა, ქარაგმებით. ადგილობრივი მოსახლეობის ინფორმაციით წარწერიანი ქვა სწორედ ზემოთ აღწერილ ტაძარს უნდა ეკუთვნოდეს. ეკლესია და წარწერა არ არის მოხსენიებული ჩვენთვის ცნობილ ლიტერატურაში.

წარწერის პალეოგრაფიული ანალიზი შესრულებულია პროფესორ თეიმურაზ ჯოჯუას მიერ.

I ქვის ფილა: ქე შუე]

II ქვის ფილა: [პაჰპი

„ქ(რისტ)ე, შ(ეინყალ)ე პაპი“.

ეკლესიის ადგილი

ჯამეს დასავლეთ ფასადი
წარწერიანი ქვებით

ასომთავრულწარწერიანი ქვის ორი ფრაგმენტი

(ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2019 წლის საკვლევო ექსპედიციების
ანგარიშები. (2021):106, 107).

2019 წლის მონაცემებით სოფელ შუარტყალში, ადგილობრივი მოსახლის ეზოში, ინახება ორნამენტური ქვის ფრაგმენტი (41°34'01.91"N; 42°43'35.92"E), რომელზეც გამოსახულია დავითის ვარსკვლავი და რამდენიმე ორნამენტი. მოსახლეობის გადმოცემით ის სოფელ შუარტყლის საზაფხულო სადგომებისკენ მიმავალი გზის გაყვანის დროს უპოვიათ.

(ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2019 წლის საკვლევე ექსპედიციების ანგარიშები. (2021): 107).

ამრიგად, ბასილი ზარზმელის აგიოგრაფიული თხზულების „ცხოვრებაჲ ... სერაპიონისი“-ს (IX-X ს.) და აბუსერიძე ტბელის რელიგიურ-ისტორიული თხზულების „სასწაულნი წმიდისა გიორგისნი“-ს (1233 წ.) ტექსტის ეპიზოდების შეჯერებით ტოპონიმიკასა და ახლადმიკვლულ არქიტექტურულ-არქეოლოგიურ არტეფაქტებთან, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ღრმანისწყლის ხეობაში მდებარე თანამედროვე თურქეთის არდაჰანის (არტანის) პროვინციის ფოსოფის (ფოცხოვის) რაიონის სოფელ გონულაჩანის (Gönülaçan/Posof /Ardahan) მიდამოებში მდებარეობდა შუარტყლის იოანე ნათლისმცემლისა და წმინდა გიორგის ეკლესიები.

ეს მოსაზრება ჰიპოთეზის დონეზე დაფიქსირებული იყო ტაო-კლარჯეთისადმი მიძღვნილ IV საერთაშორისო კონფერენციაზე, რომელიც გაიმართა 2016 წლის 21-24 სექტემბერს. (ხუციშვილი, თ. და იმედაშვილი, ა. (2016): 58-59); (Khutsishvili, T. and Imedashvili, A. (2016): 167, 168).

დასკვნა: **ბასილი ზარზმელის IX-X საუკუნეების აგიოგრაფიულ თხზულებაში „ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთ-შემოსილისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისაჲ სერაპიონისი“ და აბუსერიძე ტბელის 1233 წლის რელიგიურ-ისტორიულ თხზულებაში „ახალნი სასწაულნი წმინდა მთავარმონამისა გიორგისნი“ მოხსენიებული ყველის მონასტერი, ორლართას წმინდა გიორგის ტაძარი, შუარტყლის იოანე ნათლისმცემლისა და წმინდა გიორგის ეკლესიები** იდენტიფიცირებულია. განსაზღვრულია ამ ძეგლების გეოგრაფიული კოორდინატები და მიმართება თანამედროვე თურქულ დასახლებებთან, აღწერილია ნაგებობათა დღევანდელი მდგომარეობა.

გამოყენებული ლიტერატურა

აბუსერისძე ტბელი [„სასწაულნი წმიდისა მთავარმონამისა გიორგისნი ...“]. (1941) ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატთანე, 1233 წლ. ტექსტი, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია – ისტორიის ინსტიტუტი, საქართველოს ისტორიის ორიგინალური წყაროები, 4. ისტორიკოსები, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

გვარამაძე, ივ. [ვინმე მესხი]. (1909) კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ივ., გვარამაძის ხელნაწერი არქივი: H 2785, H 2786, H 2787.

გეორგიკა. (1952) ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტომი მეოთხე, ნაკვეთი II, ბერძნული ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. (1958) წიგნი 3. ჩამოკვლევა: 1. ხელნაწერის აღწერილობა, 2. შენიშვნები ტექსტის გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის (გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ს. ჯიქიამ), რედ. გ. წერეთელი, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა და სტამბა.

ვინმე მესხი [გვარამაძე, ივ.]. (1882) „არხეოლოგიური მოგზაურობა“, გაზ. დროება, № 168, 13 აგვისტო; № 169, 14 აგვისტო.

კლდიაშვილი, დ. (1979) „ჯაყელ-ბოცოსძეთა საგვარეულოს ისტორიისთვის“, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, N3, თბილისი.

კ. მარტვილელი [ოდშიარია, კონსტანტინე]. (1917) „არტაანის მხარეში“, გაზ. საქართველო, № 210-222. [გაზეთებში 210,

212 და 214 ნომრების ნაცვლად შეცდომითაა მითითებული 230, 232 და 234 ნომრები].

კუპატაძე, ბ. (2020) მერეს ციხე, კრებულში: ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები. (2020) I ტომი (მტკვრის აუზის ფორტიფიკაციები), ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი, თბილისი.

ლაპიდარული ნარჩენები I: აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). (1980) შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, სერია: საქართველოს ისტორიის წყაროები 19, ეპიგრაფიკული ძეგლები და ხელნაწერთა მინაწერები IV, ქართული ნარჩენების კორპუსი I, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, თბილისი, „მეცნიერება“.

ტაო-კლარჯეთი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლები; კატალოგი. (2017) ისტორიისა და კულტურის ძეგლები, ხელნაწერები და ისტორიული დოკუმენტები, პერსონალია, პუნქტები, ბიბლიოგრაფია. პროექტის სამეცნიერო ხელმძღვანელი და რედაქტორი ბ. კუდავა, ავტორ-შემდგენლები: ნ. ბაგაური, ზ. ბაგიაშვილი, ი. ბერიძე, ბ. კუდავა, ნ. ჟღენტი, გ. საითიძე და ნ. ხიზანიშვილი. თბილისი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, სამხრეთ კავკასიისა და ანატოლიის კვლევის ცენტრი.

ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები. (2020) I ტომი (მტკვრის აუზის ფორტიფიკაციები), ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი, თბილისი.

ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2012-2013 წლების საკვლევ ექსპედიციების ანგარიშები. (2019) ანგარიშები მოამზადეს: თ. ხუციშვილმა, ბ. გოზალიშვილმა, ა. იმედაშვილმა, შ. კოლუაშვილმა, დ. მაისურაძემ. ლ. ნიქარიშვილმა, თბილისი, კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2018 წლის საკვლევ ექსპედიციების ანგარიშები. (2019) ანგარიშები მოამზადეს: თ. ხუცი-

შვილმა, ბ. გოზალიშვილმა, ა. იმედაშვილმა, შ. კოლუაშვილმა, დ. მაისურაძემ. ლ. ნიქარიშვილმა, ნ. ხუსკვიცაძემ, თბილისი, კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2019 წლის საკვლევ ექსპედიციების ანგარიშები. (2021) ექსპედიციის ანგარიშები მოამზადეს: თ. ხუციშვილმა, ბ. გოზალიშვილმა, ა. იმედაშვილმა, შ. კოლუაშვილმა, დ. მაისურაძემ და ლ. ნიქარიშვილმა. თბილისი, კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ქართლის ცხოვრება. (1955) ტომი I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, სახელგამი. [ქართლის ცხოვრების ბიბლიოგრაფიისთვის იხ. (ქართლის ცხოვრება, 2008)].

ქართლის ცხოვრება. (1959) ტომი II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, საბჭოთა საქართველო. [ქართლის ცხოვრების ბიბლიოგრაფიისთვის იხ. (ქართლის ცხოვრება, 2008)].

ქართლის ცხოვრება. (1973) ტომი IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, „საბჭოთა საქართველო“. [ქართლის ცხოვრების ბიბლიოგრაფიისთვის იხ. (ქართლის ცხოვრება, 2008)].

ქართული მწერლობა. (1988) ოცდაათ ტომად, ტომი მესამე, შემდგ. ა. ბაქრაძე და რ. თვარაძე, ტომის რედ. ვ. როდონაია, თბილისი, „ნაკადული“.

ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. (1963) წიგნი I, (V-X სს.). დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ქაჯაიამ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკიევმა და ც. ჯღამაიამ ილ. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქტორობით, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

ხუციშვილი, თ., ნიქარიშვილი, ლ. და კოლუაშვილი, შ. (2012-2013) „ქართული კულტურის ძეგლების საკვლევ ექსპედი-

ციები თურქეთის არტაანის რეგიონში 2011-2012 წლებში, ექსპედიციის ანგარიში“, ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, XII- XIII, მთ. რედ. ვ. კიკნაძე, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, თბილისი.

Constantine Porphyrogenitus [Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος]. De Administrando Imperio. (1967) Moravcsik, Gyula, ed., Dumbarton Oaks, Washington.

Peeters, P. (1917) II. Vie de S. Georges l'Hagiorite (pp. 69-159); III. Vie de S. Sérapion de Zarzma (pp. 159-207); IV. Vie de S. Grégoire de Khandzha (pp. 207-309), In: Analecta Bollandiana (Revue critique d'hagiographie), Bruxelles, vol. XXXVI.

Reyfield, D. (2000) The Literature of Georgia, A History, Second edition, Routledge, London and New York.

Памятники древнегрузинской агиографической литературы. (1956) Перевод, исследования и примечания К. Кекелидзе, Тбилиси.

Подробная карта Кавказского края (1869-1914) с прилегающими частями Турции и Персии в масштабе 5 верст в дюйме. – 1:210 000; 2,1 км в 1 см. – Факсимильное издание 1869-1914 гг.

Садовский, К. (1886) „Посховский участок Ардаганского округа, Карсской области“, в кн. Сборник Материалов для Описания Местностей и Племен Кавказа, Выпуск V, Тифлис, Издание Управления Кавказского Учебного Округа.

Такайшвили, Е. (1907) [„Разбор грузинских надписей на камнях, доставленных из Поцховского участка в Церковный Музей Грузинского Экзархата“], Археологические экскурсии, разыскания и заметки, Выпуск III, Отд. отт. из II вып., Известий Кавк. Отд. Имп. Моск. Арх. Общ., Тифлис, Типография К.П. Козловского.

Уварова, П. (1894) „Поховский участок“, в кн. Материалы по Археологии Кавказа, собранные экспедициями Императорского Московского Археологического Общества, снаряженными на Высочайше дарованные средства, выпуск IV, под ред. графини Уваровой, Христианские Памятники, Москва.

**Teimuraz Khutsishvili
Levan Tsikarishvili**

**IDENTIFICATION OF A FEW MONUMENTS MENTIONED
IN THE WRITINGS OF BASILI ZARZMELI
AND ABUSERIDZE TBELI**

Kveli Monastery, Orgharti, and Shuartkli churches